

MAGYAR ŐSTÖRTÉNET

Tudomány és hagyományörzés

(Szerk. Sudár Balázs – Szentpéteri József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella – Zsidai Zsuzsanna.
MTA BTK MÓT Kiadványok 1. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2014. 431 o.
ISBN 978-963-9627-87-1)

2014-ben látott napvilágot a *Magyar őstörténet – Tudomány és hagyományörzés* című kötet, mely az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoportja által 2013. április 17–18-án megrendezett konferencia előadásainak anyagát tartalmazza. Történészek, régészek, antropológusok, genetikusok, nyelvészek és néprajz-kutatók számolhattak be legújabb kutatásaikról. A sajtó több esetben nemzedékváltásról adott hírt, ami csak részben igaz. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy a felsorolt szakterületek relevanciája eltérő. Az etnikai interpretáció gyakori megkérdőjelezése behatárolja a régészettudomány lehetőségeit, a fősodorbeli kutatás nem támogatja a honfoglalás korának néprajzi analógiákkal való értelmezését, ráadásul kételyek merültek fel a nyelvészet földrajzi lokalizációban játszott szerepét illetően is. A különböző tudományágak viszonyrendszere változókéony; szakmai körökben általánosan elfogadott volt, hogy az őstörténet-kutatás gerince a nyelvtudomány, míg a történettudomány szerepe másodlagos, a régészeté pedig harmadlagos. Napjainkban nagyobb szerepet kapott az anyagi kultúra értékelése, miközben hangsúlyosabbá váltak a genetikai vizsgálatok is.

A Kárpátoctól keletre napvilágot látott, a Kárpát-medence X. századi emlékéanyagával összefüggésbe hozható leletek összegyűjtése és rendszerezése a régészettudomány feladata. A magyarság vándorútjával kapcsolatban két szemléletmód létezik: a lineáris megközelítés a nyelvtörténeti fázisok egymásutánjából felállított relatív kronológiának igyekezett megfeleltetni a történeti–régészeti adatokat, míg a retrospektív megközelítés a Kárpát-medencei X. századi emlékéanyag alapján próbálta felgöngyölíteni a magyarság korábbi szállásterületeit (20. o.). A retrospektív régészeti kutatások jellegét az a nem mindig kimondott, de az interpretációkban következetesen érvényesített szemlélet is befolyásolta, miszerint a temetkezési rítusok jóval konzervatívabbak a tárgyi kultúránál, másfelől azon vélekedés, mely egy műveltség jelentős mértékű fennmaradásával és egy századokkal korábbi állapotra való visszautalás lehetőségével számolt. A retrospektív nézetnek megfelelően egy miliőben megtalálhatóak egy korábbi állapotra való visszautalás támpontjai is – ennek vadhajtása statikus anyagi kultúrát feltételez.

A kötetben belül Fodor István Türk Attilával szemben megfogalmazott kritikája (55–59. o.) utal leginkább generációs ellentétekre. A vita nem(csak) a kutatástörténet vagy a kelet-európai leletanyag megítélése körül forog, hanem a metodika is eltér, nem beszélve az interpretációs lehetőségekről.

Türk Attila *A korai magyar történelem régészeti kutatása napjainkban* című írásában rámutat a kelet-európai régészeti vizsgálatok rendszerváltást követő marginálissá válására. A korszak történelmi háttere kapcsán a szerző főképp két szegedi középkorász, Tóth Sándor László és Polgár Szabolcs munkáira támaszkodik. Mint arra Fodor István elnöki zárszava is rávilágít, történeti és filológiai kérdésként merül fel Levédia lokalizációja vagy nemléte, illetve a magyar–besenyő konfliktusok datálása (58. o.).

A heterogén szaltovói kultúra emlékanyaga sokáig szolgált összehasonlítási alapul a magyar kutatás számára, azonban a kazár–magyar kapcsolatoknak Türk szerint nincs régészeti bázisa, így a bizánci–kazár összefogással emelt védelmi rendszer (ide sorolható Sarkel is) sem a magyar fenyegetésnek köszönhette létét. A sok száz éves pontuszi és kaukázusi tartózkodás korábban uralkodó nézete helyett a szerző orosz és ukrán szakirodalmi érvek alapján a gyorsan zajló népmozgás mellett érvel: eleink a IX. század elejénél nem korábban, de a IX. század dereka előtt tehették meg a ligetes steppén keresztül a Volga–Urál vidéke és a Kárpátok előtere közötti utat (22–24. o.). A Dnyeszter folyó vonaláig még 895. évi elköltözésük után is megmaradt a honfoglalók befolyása. Több helyet érdemelne a honfoglalás kori emlékanyag észak- és kelet-európai kapcsolatrendszerére (22. o.). Miközben az orosz és ukrán régészeti irodalom több megállapítása vitatható, a szerző szerint a szaltovói kutatásban nem játszott szerepet a politikai befolyás.

Szőke Béla Miklós nem csupán ismeri a IX. századra vonatkozó írott adatokat, de forráskritikájuk terén is értékes megállapításokat tett. A *Kárpát-medence a Karoling-korban és a magyar honfoglalás* címet viselő írása (31–42. o.) vázlatosan ismerteti az Avar Kaganátus megszűnését, a Pannonia néven ismert térség Karoling érdekkörbe vonását (32–33. o.), majd kísérletet tesz a honfoglalás újrakeltezésére. Megállapítja, hogy a honfoglalók első nemzedékének régészeti nyoma nem mindig korrelál az írott adatokkal, sőt, más keletről érkező népnél is hasonló jellegzetességet figyelhetünk meg. A szerző az írott forrásoknak tulajdonít prioritást, Hinkmar reimsi érsek 862-es tudósítása alapján vetette fel, hogy az első honfoglalók már a IX. század közepe táján a Kárpát-medencében tartózkodtak (36–38. o.). Hasonló elképzeléssel Mechthild Schulze-Dörrlamm állt elő korábban, azonban a hazai régészszakma többsége elutasította a német régészről módszertanát és kronológiai rendszerét.

„A magyarok... a 9. század utolsó éveiiig feltűnő módon mindig csak a Duna völgyében zajló, helyi konfliktusokban vesznek részt – hol a bajorok, hol a morvák szövetségeseiként” – írja Szőke. A fenti háborúkba való hatékony beavatkozást a magyarok Kárpát-medencei tartózkodása tette lehetővé, tehát elődeink azért tudtak az Alpok előteréig előrenyomulni, mivel szállásaik a Tisza vidékén helyezkedtek el (37. o.). Élünk a gyanúperrel, hogy a nyugati források nem rögzítettek minden támadást. Ugyanakkor szelektív forráskezelésnek tűnik a muszlim kútfők kihagyása: az északi erdőövezet elleni magyar hadjáratok a honfoglalás előtt zajlottak, tehát kizárólag a keleti frank–morva háborúk alapján nem határozhatjuk meg a magyar szállásterületet. Azon túl, hogy ez ante hoc ergo propter hoc érvelési hiba, hadtörténeti szempontból is emelhetünk kifogást: a hadi eseményekből nem következik a felvonulási útvonal rövidebbé vagy a célterület birtokba vétele – egyes csehszlovák régészek hasonló logika alapján terjesztették ki Nagymoráviát a Dunántúlra. A szerző által felhozott bolgár példa, a Dowina elleni 864-es hadjárat is saját érveit gyengíti: mivel többen megkérdőjelezzik a bolgárok alföldi tartózkodását, a bulgáriai erőknek több száz kilométert kellett megtenniük a harctérig. Másrészt a honfoglalók időnként 1300–2000 km-re vezetett hadjáratai felülmúlták közép- és nyugat-európai kortársaik logisztikáját, a sztyepei seregek akciórádiusza nagyobb volt a letelepült népek haderejének hatótávolságától. A magyar szállásterületek fokozatos áthelyeződését, a több évtizeden át tartó migrációt ugyanakkor reális lehetőségként fogadhatjuk el. A szerző véleménye alapján a honfoglalók már a IX. század második harmadának elejétől megjelentek a Tiszántúlon, mindezt az első írásos forrásadatokra alapozza, holott egyetlen, 830-as

évekre vonatkozó forrás, György barát krónikájának folytatása utal a magyarokra, pontosabban egy több népnévvel illetett sereg al-dunai tartózkodására. Szőke Béla Miklós hipotézisének elfogadása ugyanakkor azzal a következménnyel járna, hogy a „klasszikus” vagy „első generációs” leletanyagnak jóval szélesebb horizonton kell eloszlania – a X. század első harmada helyett közel 75 év alatt –, tovább nehezítve a keltezését. Elmondható, hogy a régészeti kultúra megváltozása nem mindig magyarázható migrációval, számos kisebb népmozgásnak nincs régészeti lenyomata, továbbá nem lehet népvándorlásokat kizárólag írott forrásokra építeni.

A kötet régészeti tanulmányaival kapcsolatban általános észrevételeket tehetünk. Takács Miklós a növekvő számú telepkutatások alapján, Szentpéteri József a szakirodalom áttekintése révén jut arra a következtetésre, hogy a késő avar kori népesség nem pusztult ki a IX. században, hasonló véleményen van Szőke Béla Miklós is (139., 43–53., 33., 36. o.). Egyes történészekörök és a közvélemény túlzó várakozásaival szemben tény, hogy a VIII–IX. század fordulójának frank–avar háborúját „elrejtett kincsek, ostromlott erődítések, felperzselt falvak, tömegsírokban nyugvó harcosok hiányában” nehezen lehet régészeti módszerekkel kimutatni. Révész László és Takács Miklós színvonalas elemzéseikben az etnikai és társadalmi értelmezés nehézségeire irányították a figyelmet.

A honfoglalók életmódjával kapcsolatban több történeti konstrukció született (137–139. o.). A magyarságot katonai elitként láttató szemlélet hadviselésre berendezkedett társadalmat sejt, mely logisztikai háttérét alávetett földműves csoportoktól szerzi meg. A teljes társadalmi struktúrával számoló kutatás a katonáskodást egy specializálódott réteg hivatásának tartja, míg a honfoglalók gazdálkodási formáját a félnomad vagy letelepedőben lévő nomád életmódra vezeti vissza. Egy másik nézet etnikai felülrétegződésben gondolkodik, eszerint a török nyelvű vezető réteg elmagyarosodott. A többszöri bevándorlás hipotézise eltérő időbe helyezi a magyar ajkú alaplakosság és a fegyveres elit Kárpát-medencébe húzódását. A tárgyi tévedésekért és interpretációs nehézségekért ugyanakkor nem napjaink archeológiája felelős, hanem a kutatás korábbi szintjén felvetett vagy egyenesen tudománytalan modellek és kategóriák.

A jövő feladatai között kiemelt helyet foglal el a kronológiai rendszer pontosítása – Révész László keltezési kényszerről beszél, ami érthető, ha figyelembe vesszünk az akár másfél évszázadon át használt tárgytipusokat, vagy a nemzedékeken át igénybe vett temetőket – és a természettudományos eredmények inkorporálása.

Fóthi Erzsébet embertani tárgyú írásában (151–168. o.) az avar kori népesség időbeli csoportosítására tett kísérletet. Felosztásának alapja a korszak övgarnitúrája (elméleti kérdés, hogy az övgarnitúrák – mint afféle vezérleletek – datálják, illetve kulturálisan minősítik-e a tőlük elütő sírokat vagy a leletkörnyezet, a sírcsoport, végletekben egy földrajzi régió mint adott történelmi keretbe illeszthető azonosító érv dönt-e egy adott tárgytipus etnospecifikus vagy importtárgy jellegéről). Egyetérthetünk a szerzővel abban, hogy az avarok egy hullámban költöztek a Kárpát-medencébe, ugyanis napjaink kutatása megkérdőjelezi a VII. század közepi, úgynevezett közép avar bevándorlást. A szerző megállapítja, hogy az avar kori népesség két csoportra, mongoloidokra és övet birtokló euróidokra oszlott (154. o.), utóbbiaknak két további kategóriája létezett. Az avar kori népességrobbanás felvetése (152. o.) pontosítandó: a feltárt avar kori sírok mennyisége azzal magyarázható, hogy azok közel 300 éves periódust fognak át, zömében békés időszakot.

A genetikai kutatások iránti érdeklődés a tudományos szféra mellett a különböző nemzeti diskurzusokban is hangsúlyosan jelentkezik. Nem feledhetjük, hogy a mintavétel nagyban befolyásolja a kapott végeredményt, tehát korántsem mindegy, hogy történeti vagy recens népeiséget vizsgálnak-e, ugyanis a török háborúk pusztításai és a XVIII. századi betelepítések alapjaiban változtatták meg a Kárpát-medence etnikai arculatát. Az MTA Régészettudományi Intézetén belüli, Mende Balázs Gusztáv vezette és a Raskó István által fémjelzett szegedi (MTA SZBK Genetikai Intézete) kutatócsoport együttműködése lényeges eredményekkel járt. Mende Balázs Gusztáv előadása, illetve Csősz Arankával közösen jegyzett tanulmánya (173–177. o.) egy X. századi, teljesen feltárt temető sírjainak genetikai vizsgálatát tárgyalta. A mitokondriális DNS, az anyai vonalú genetikai örökítőanyag elemzése a hartai temető esetében példaértékű következtetéssel zárult: az ott nyugvó 15 nő nem állt egymással rokoni viszonyban. Ebből következik, hogy a honfoglalás kori temetők megítélésakor a szociológiai és néprajzi párhuzamok – gondoljunk László Gyula csekély forrásbázis alapján kidolgozott hipotézisére! – kritikával kezelendők.

Bakró-Nagy Marianne nyelvészeti összehasonlító módszereket tárgyalt, Agyagási Klára a török–magyar nyelvi kapcsolatokat elemezte. Alább Zoltán András és Hoffmann István írásával foglalkozunk részletesebben. Bár újabban megkérdőjelezzük a dunai Bulgária Alföldre való átnyúlását, Zoltán András vitatható megállapításokat is tartalmazó tanulmányában egy bolgárszláv (sic!) dialektus széles körű elterjedésével számolt a Kárpát-medence központi területein (207. o.). A szerző *A magyar–szláv nyelvi kapcsolatok* (205–210. o.) című tanulmányában a szláv–magyar együttélés keletkezésével foglalkozott, megjegyezve, hogy a szláv nazálist tartalmazó jövevényszavak átvételére a XI–XIII. században is sor kerülhetett (207–208. o.). Valójában a Kárpát-medence északkeleti részétől a Nyugat-Dunántúlra ívelő szláv nyelvjáráskontinuum igazolásra vár: a legújabb kutatás joggal irányította arra a figyelmet, hogy a Kárpát-medencei szlávok nem képviseltek olyan politikai vagy kulturális erőt, mely az avarokat identitásuk feladására kényszerítette volna, ahogy a korabeli bolgárok elszlávosodásának mértéke is vitatott.

A Kárpát-medence kora Árpád-kori etnikai megoszlásával és szláv településterülettel kapcsolatban eltérő megállapításra jutott Kniezsa István, mint Kristó Gyula. Hoffmann István *A helynevek mint az őstörténet forrásai* cím alatt (211–218. o.) egy némiképp megkopott presztízsű szakterületről értekezik. A szerző röviden kitér Kristó Gyula elméletének kritikájára: a tihanyi apátság alapítólevelében található toponímiai adatok 98%-a a magyar nyelvből eredetezhető (216. o.). Hozzátennénk, hogy a történeti helynév-tipológia elleni első támadást Solymosi László intézte, de nem a neves szegedi medievista (212. o.).

Régi hitvilágunk XX. századi kutatásában – elsősorban nyelvészeti és néprajzi érvekre támaszkodva, nemegyszer szinkrón jelenségeket visszavetítve – több elméleti konstrukció merült fel, amelyek mára pontosításra szorulnak. A probléma jelentőségét érzékeltetve fontosnak tartjuk kiemelni a honfoglalás kori „sámánhit” vagy „ősvallás” megítélésének azt a szemléletbeli különbséget, amely az 1960-as évek szellemi néprajz által determinált irányzata és napjaink kritikusabb hangjai között fennáll. A művelődéstörténetként feltüntetett szekció néhány helyén ráadásul évtizedekkel korábbi nézőpontokat is fellelhetünk. Hoppál Mihály *A magyar ősvalláskutatás (új) útjai* című, idegen nyelvű szakmunkákra is támaszkodó előadásában (231–238. o.) iráni párhuzamokra koncentrál. Bár a kutatás legfrissebb áramlatait kívánja ismertetni, ez a régészeti irodalom vonatko-

zásában kevésbé sikerül: a honfoglalás kori motívumkincs jelentéstartalmát illetően jóval óvatosabb a szakma. Voigt Vilmos *A magyar ősköltészet* (225–229. o.) című helyzetjelentése rávilágít a periodizálás, műfajbesorolás és kulturális kontextus kérdéseire; Paksa Katalin zenetörténeti áttekintése (239–249. o.) egy másik diszciplína, a nyelvészet korfelosztását alkalmazza.

A honfoglalásra és az azt megelőző korra vonatkozó írásos forrásbázis gyakorlatilag teljessé vált, legfeljebb a szerzőség kérdésével, a szövegek pontosabb keltezésével kapcsolatban tehetünk új megállapításokat, de kevés eséllyel találunk újabb adatot. Zimonyi István joggal emeli ki, hogy az arab és perzsa írásos források kutatása nem lezárt fejezet – más kérdés, hogy a magyarok 942-es hispániai kalandozásáról fennmaradt tudósítás nem új felfedezés, az 1970-es években vált ismertté. Veszprémy László írásában (273–288. o.) előbb a honfoglalással egykorú nyugati okleveles forrásokat tekinti át, majd az 1200 utáni hazai krónikáink és a nyugati lovagi kultúra összefüggéseit hangsúlyozza. Farkas Zoltán bizantinológus Ihor Ševčenko álláspontját eleveníti fel, miszerint a *De Administrando Imperio* készítője nem Biborbanszületett Konstantin volt; Kapitánffy István nyomán a DAI 38. fejezetét egy bizánci követjelentéshez köti (268. o.).

A középkori eredethagyományok és identitáselemek vizsgálata mindenekelőtt a medievisztika feladata. Szabados György *Identitásformák és hagyományok* (289–305. o.) című írása eltér a szekció többi előadójától, hisz nem egy külföldi forráscsoportot vizsgál, másrészt szerintünk vitatható kijelentésekkel él, mint az Árpádok élő Attila-hagyománya (299. o.). A szerző megkülönbözteti a hagyományközösséget az államszervező tevékenység révén létrejött csoporttól (289–290. o.). Kérdés, hogy a hun hagyomány utalhat-e a székelyek lehetséges avar kori eredetére, hiszen az Avar Kaganátus felbomlása nem okozta az avar etnikum eltűnését (291–293. o.). Szabados György úgy tartja, a származástudatok a többirányú etnogenezis Árpád-kori ismeretére utalnak, továbbá megkülönbözteti Anonymus elitista szellemiségű és Kézai etnikus érdeklődésű munkáját (299–300. o.).

Benkő Elek az ismert rovásos szövegemlékek datálása révén cáfolja azt az irodalomtörténészek között népszerű álláspontot, mely szerint a rovásírás a humanisták leleménye volt (311–327. o.). Sándor Klára *A székely írás Székelyföldön kívüli használatának kezdetei* (329–342. o.) című írásában előadótársa érveléséhez csatlakozik. Úgy tartja, elsőként Mátyás udvarában használták az írást Erdélyen kívül. A kérdés tudományos súlyához, nemzeti diskurzusokban játszott szerepéhez mérten nem találunk újabb adatot. Szörényi László Desericzki János piarista szerzetes 1740-es években írott művét elemezte (343–347. o.). A szerző szerint vitatható stíluselemeket is felvonultató Desericzki hazánk európai szerepét pozícionálta újra, a „muszkákat” nevezve meg új ellenségként. Írása a Jugriatoposz első cáfolata is. Mester Béla a Szontagh Gusztáv 1851-es írása által kiváltott tudományos vitát ítélte meg (349–359. o.); a tudománytörténeti szekció utolsó írásában Mikos Éva a honfoglalás folklorizálódását tárgyalta (361–380. o.).

A magyar őstörténet iránti társadalmi érdeklődés a rendszerváltás után lendült fel, ezt jelzi a régészeti parkok iránti igény is, melyre Magyar Attila és Igaz Levente írásai utalnak. Érdekesség, hogy míg a korabeli műveltség legtöbb ábrázolója hagyományosan László Gyula köpönyegéből bújt elő, addig a legújabb régésznemzedék a természettudományok tárgyilagosságát tekinti alapnak. Bíró Ádám véleménye alapján egyedül az emberi maradványok fizikai antropológiai vizsgálata hordoz objektív információt

(393. o.). Kiemelt érdeklődés övezi a honfoglalás kori fegyverzetet, azonban vitatható minőségű vagy történelmileg nem hiteles fegyverek vannak forgalomban, elméleti szinten pedig Szöllősy Gábor cikkeit leszámítva alig született íjászattal kapcsolatos tudományos közlemény. Bíró Ádám Bencsik Péter íjkészítővel közös vállalkozása, egy kizárólag régészeti leletek alapján rekonstruált, háromszög szarvátmetszetű íj elkészítése önmagában is fontos, hasonló kezdeményezésekkel együtt hozzájárul a tárgyi kultúra korhű megjelenítéséhez (387–412. o.).

Milyen következtetéseket vonhatunk le a kötetről? A írott tanulmányok több esetben javukra változtak a 2013-as előadásokhoz képest. Jóllehet a könyv címlapján egy isten-ábrázolásként is értékelt övveret díszleg, a szerzők (érthető óvatossággal) nem térnek ki ennek „jelentésére.” A honfoglalók társadalma és életmódja alulreprezentált; a fegyverzet és hadszervezet kérdésköre kevésbé népszerű, pontosabban előbbi a hagyomány-örző szekcióban kap szerepet. A téma súlyához képest aránytalanul kevés cikk történeti tárgyú, a történeti szekció előadásai többnyire filológiai szempontúak. Ami a néprajzi témájú írásokat illeti, egy 1997-es kötet óta (*Honfoglalás és néprajz*) a diszciplinának nem sikerült az őstörténet-kutatást számottevően gazdagítania; hogy a XVIII–XIX. század történetírói miként vélekedtek egyes őstörténeti kérdésekről, a tudomány- és eszmétörténeti szempontok kivételével irreleváns. Lényeges, hogy a magyar őstörténet kutatói széles forrásbázisra alapozzák következtetéseiket. A hazai és külföldi kutatás toposzainak, torzításainak és meghaladott nézeteinek cáfolata fontos feladat, ha úgy tetszik: kultúrdiplomáciai kötelesség. Más kérdés, hogy a kötetre a sajtóban akadémiai állásfoglalásként utalnak. Valójában sokszínű, olykor egymással is vitázó álláspontokat fedezhetünk fel – így is van rendjén.

Perényi Károly

YEHOSHUA FRENKEL

THE TURKIC PEOPLES IN MEDIEVAL ARABIC WRITINGS

(*Routledge Studies in the History of Iran and Turkey, Abingdon, Oxon–New York, 2015. 143 o. ISBN 9780415747646*)

A Routledge kiadó újabb kötettel bővítette a szeldzsukokkal foglalkozó kiadványainak egyre bővülő sorát. Yehoshua Frenkel már korábban is foglalkozott a török népekről a muszlim forrásokban található képpel, de ezúttal a szeldzsuk birodalom megalapításával kapcsolja össze ezt a témát, bemutatva, hogyan változott meg a barbár nomádokról kialakított kép a törökök hatalomátvételével a XI. században. A téma mindenképpen érdemes a behatóbb vizsgálatra, hiszen a török kor választóvonalat jelent az iszlám történelemben: a Szeldzsuk-ház hatalomra jutásával a muszlim államok a Közel-Kelettől Indiáig egymás után kerülnek török dinasztiák uralma alá, egészen a XX. századig. A szeldzsukok hódítják meg Anatóliát, harcolnak a keresztések, majd a mongolok ellen, az utóbbi esetben pedig a szintén török mamelukok tudnak sikerrel fellépni az újabb sztyeppe hódítók ellen.

A könyv lényegében a török-kép változását mutatja be a muszlim források tükrében: kezdetben mint félelmetes nomád harcosokat ábrázolták őket, akik potenciális veszélyt